

BOEKEN

P.-B. Smit, *Masculinity and the Bible: Survey, Models, and Perspectives* (Brill Research Perspectives in Biblical Interpretation), Leiden/Boston, Brill, 2017; 97 blz., € 70,-, ISBN 9789004345577.

Binnen de exegese is er de laatste decennia een groeiende interesse voor gender, onder andere voor *masculinity*, dat wil zeggen, voor hoe mannelijkheid in Bijbelse teksten gepresenteerd wordt. Mannelijkheid is niet gekoppeld aan de sekse van de man, ook vrouwen worden getypeerd met eigenschappen van een 'echte man'. In verschillende tijden en culturen bestaan echter wisselende opvattingen over deze kenmerken zodat het nodig is om een zorgvuldige analyse te maken van de bronnen, de eigen receptie door de lezer, en de receptiegeschiedenis. In dit compacte boek introduceert S., hoogleraar in Amsterdam en Utrecht, dit onderzoeksgebied. Hij presenteert verschillende perspectieven van waaruit mannelijkheid wordt bestudeerd, zoals historiciteit, ras, gezondheid, en spitst dat vervolgens toe op mannelijkheidsbeelden in de Bijbel en hoe die zich verhouden tot het voor Bijbelschrijvers contemporaine mens/man-beeld. Als voorbeeld past hij deze inzichten toe op de maaltijd van Herodes en zijn gasten en die van Jezus en de menigte in Marcus 6. Herodes wordt gekarakteriseerd

als sterke man: de leider, de koning, de gastheer. Maar hij faalt. Hij laat zich verleiden en verliest de grip op zijn feestmaal dat desastreus eindigt. Jezus daarentegen wordt niet erkend in zijn vaderstad en bevindt zich op een eenzame plaats, zonder brood. Toch heeft hij als een echte man de situatie onder controle: hij blijkt de gastheer en herder bij uitstek. Zijn maaltijd wordt een succes en eindigt met een goed georganiseerde, goed gevoede menigte. Ten slotte doet S. enkele voorstellen voor de bijdrage die genderstudies kunnen leveren aan de interpretatie van Bijbelverhalen en de vaak normatieve opvattingen binnen godsdienst en religie. Welke eigenschappen heeft een mannelijke God en wat betekent dat voor vrouwen én mannen? Onthult aandacht voor gender wellicht kritiek op bestaande beelden van bijvoorbeeld mannelijkheid en machtsverhoudingen? De uitvoerige voetnoten en het uitgebreide literatuuroverzicht maken dit een bondig naslagwerk van de stand van zaken aangaande *Masculinity and the Bible*. [JOKE BRINKHOF]

R. Zimmermann, *Puzzling the Parables of Jesus: Methods and Interpretation*, Minneapolis, Fortress Press, 2015; 496 blz., \$ 39,-, ISBN 9780800699758.

Het vertellen van parabellen is een van de manieren waarop Jezus zijn lessen vormgeeft. Heeft hij zelf het genre uitgevonden? Heeft de vroege kerk van Jezus een parabelverteller gemaakt? Of kon hij leentjebuur spelen bij andere Joodse of Griekse wijzen? Wat is trouwens een definitie van een parabel? In dit boek behandelt Z. dit soort vragen en veel meer. Z. schreef al eerder veel over parabellen in het Duits, nu probeert hij de Duitse traditie in gesprek te brengen met de Engelstalige wetenschappelijke visies op parabelonderzoek. Hij hoopt dat beide tradities bij deze uitwisseling zullen winnen. Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel kan de lezer de meer theoretische overwegingen vinden. Na een heldere inleiding

volgt hoofdstuk 2, waarin hij een geschiedenis van het onderzoek van de laatste eeuw schetst. Daarna volgen drie hoofdstukken. In elk daarvan presenteert hij een specifieke methode: de historische (hoofdstuk 3), de literaire (hoofdstuk 4) en de lezergerichte benadering (hoofdstuk 5). Na de theorie volgt de praktijk. In het tweede deel bespreekt Z. verschillende parabels. Naast de meer gebruikelijke voorbeelden – de parabels over het verloren schaap, het mosterdzaadje en de barmhartige Samaritaan – bespreekt hij ook minder bekende exempels. Zo besteedt hij niet alleen aandacht aan de vaak verwaarloosde parabels in het evangelie van Johannes, maar ook aan de parabels in het Thomasevangelie. Z.'s boek is helder. Hij kent zowel de Duitstalige als de Engelsstalige literatuur goed, wat die kundig samen en beoordeelt die secundaire literatuur ook nog eens evenwichtig. Mijn vraag is wel voor wie dit boek geschikt is. Het heeft iets van een handboek, maar dan eerder te gebruiken door gevorderde studenten en theologen die hun vak willen bijhouden. Voor wie onder hen zich willen verdiepen in de parabels is het een van de beste startpunten. [BART KOET]

B.R. Brock/B. Wannenwetsch, *The Malady of the Christian Body: A Theological Exposition of Paul's First Letter to the Corinthians*, 1, Eugene, Cascade Books, 2016; 280 blz., \$ 34.-, ISBN 9781498234184.

Dit boek vormt een tweeluik met *The Therapy of the Christian Body*, waarmee het een Bijbelcommentaar vormt op Paulus' eerste brief aan de Korintiërs, een jonge kerkgemeenschap met problemen die niet ongekend zijn in de huidige kerk. De auteurs stellen expliciet dat het niet gaat om een moderne Bijbelkritiek, noch om een poging deze kritiek te combineren met theologie. Hun doel is om, conform Paulus' geloofsregel (1 Kor 2,2), de Heilig Schrift te laten bepalen welke van de hermeneutische, theologische en culturele gevoeligheden die zij als auteurs

en wij als lezers meebrengen, passen – of getransformeerd moeten worden – om de realiteit te kunnen ontdekken waarvan Paulus getuigt. Elk hoofdstuk is het resultaat van een directe worsteling met de tekst, 'met lege handen', zonder de moderne gewoonte een macrostructuur te zoeken die vervolgens de verwachtingen oriënteert. Zo pogen ze tot een lezing te komen die voldoende recht doet aan de tekstuele eigenschappen en problemen van de tekst zelf. Die wordt gevolgd door een confrontatie van deze lezing met patristische, middeleeuwse, renaissancestische en moderne commentaren, zonder zich te laten afleiden van de lezing waartoe de tekst zelf uitnodigt. Dit eerste deel, *The Malady of the Christian Body*, behandelt de eerste negen hoofdstukken van de brief en interpreteert die als Paulus' herconfiguratie van de vooronderstellingen op basis waarvan de Korintiërs de kerk, de politiek, de wet, de theologie en hun eigen leven begrijpen. Dat blijkt in de wijze waarop Paulus de Korintiërs aanspreekt (hoofdstukken 1-2) en in de wijze waarop hij de morele conflicten in deze jonge kerk formuleert en aanpakt (hoofdstukken 3-9). De lezer wordt in de eigen hedendaagse context, waarin kerkgemeenschappen met gelijkaardige problemen worstelen, in deze beweging meegenomen (excursus, blz. 53-62). Deze herconfiguratie opent vervolgens de weg voor de tweede beweging van therapeutische heroriëntatie in 1 Kor 10-16 dat in het tweede, nog te verschijnen, deel aan bod zal komen. [LIEVE ORYE]

P. Sambor, *La participation sacramentelle: Une entrée dans la dynamique de la vie divine d'après les Sermons au Peuple de saint Augustin* (Paradosis, 59), Münster, Aschendorfer Verlag, 2017; 528 blz., € 68.-, ISBN 9783402161203.

S. bespreekt in deze handelseditie van een in 2015 behaald doctoraat (Parijs en Fribourg) de existentiële Augustiniaanse antropologie: geschapen naar Gods beeld is

de mens wezenlijk geroepen tot een relatie met God. Deze goddelijke roeping behoort tot de ontologische kern van de mens en komt tot uiting in het diep menselijke verlangen naar God. Zonde heeft echter deze goddelijke oriëntatie van de mens geperverteerd tot een gerichtheid op het geschapene. Terug aanknopen bij deze menselijke basisbehoefte kan volgens Augustinus louter geschieden dankzij de hulp van (bekerende) genade. Geloof, hoop en liefde zijn de vrucht van deze bekering en tegelijk breken ze de macht van de zonde, waardoor authentieke bekering mogelijk wordt. Deze drie theologale deugden worden sacramenteel uitgedrukt en bewerkstelligd door respectievelijk de verkondiging van Gods woord, het doopsel en de eucharistie. Vanuit eschatologisch perspectief laten deze sacramenten de mens participeren aan het leven van de Drie-eenheid. Zodoende zijn de sacramenten ingeschreven in de menselijke natuur, en zijn ze de *via regina* naar deelname aan het goddelijk leven als geleefde realiteit. Zo gaan antropologie en sacramentologie hand in hand. Uitgelezen bronnen zijn Augustinus' preken, niet alleen omdat ze de totale periode van Augustinus' theologische activiteit omvatten, maar omdat ze Augustinus tonen als zielzorger – en aldus de vele rollen die hij vervulde, in vele verschillende contexten, tot eenheid brengen – en omdat ze, evident, ook ingebed zijn in een sacramentele context. Dit boek staat in de Franse traditie van omvangrijke, erudiete en eloquente proefschriften. Wel valt het op dat Engelstalig onderzoek eerder ontbreekt. Verdienstelijk is dat deze analyse gebaseerd is op een doorgedreven diachronisch onderzoek van het uitgebreide bronnenmateriaal en aantoon dat Augustinus niet 'in hokjes' denkt, maar een holistisch theoloog is. Dat is ook een les voor vandaag: christelijke theologie en sacramentologie handelen samen over het wezen van de mens, een mens geroepen door God. [ANTHONY DUPONT]

M.A. van Willigen, *Vertrouwen op God: Leven als rechtvaardige in de Vroege Kerk*, Heerenveen, Uitgeverij Groen, 2017; 250 blz., € 14,95, ISBN 9789088971822.

301

W. biedt een vertaling van en uitleg bij vijf preken van Johannes Chrysostomus (PG 54, 525-565) over het verhaal van Jozef (Genesis 37-47). De Griekse kerkvader Chrysostomus staat bekend om zijn welsprekende homilieën die door hun elegantie en verdiepende inhoud een sterke aantrekkingskracht uitoeffenen, zowel op de oorspronkelijke toehoorders als op hedendaagse lezers. De publicatie opent met een instructieve inleiding. Het Oudtestamentische verhaal wordt contextueel geduid en er wordt een beknopt overzicht geboden van de joodse en de patristische exegese van deze episode. De vertalingen worden afgewisseld met toelichting in de hoofdttekst en krijgen verdere duiding in de voetnoten. Elke preekvertaling wordt afgesloten met een heldere samenvatting. Het boek bevat ook een veertigtal passende illustraties, doordacht geselecteerd uit Egyptische en vroeg-christelijke kunst. W. heeft deze patristieke parel terecht van onder het stof gehaald. Hij biedt vlot toegankelijke vertalingen die ons tegelijk laten proeven van de oorspronkelijke literaire en retorische kwaliteiten van de predikant. Chrysostomus vat de aandacht door een rijke beeldspraak te hanteren. Hij schetst een beeld van Jozef als een sterke atleet, als een fonkelende edelsteen, als gelouterd goud. We leren de bisschop ook kennen als een catecheet. Hij onderwijst over een breed gamma van theologische en exegetische onderwerpen: een typologische lezing van het betreffende Genesis-verhaal, christelijke godsleer (God als rechter, onfeilbaarheid en voorzienigheid van Gods plan), menselijke zonde, vijandsliefde. Aan de hand van het aangrijpende voorbeeld van Jozef passeren de meest menselijke vragen en existentiële problemen de revue: afgunst, beproevingen, verleidingen, roddel, verdriet, onrecht, et cetera. Zowel deze theologische als algemeen menselijke thematieken hebben nog

niets aan relevantie ingeboet. Iedereen wordt spijtig genoeg geconfronteerd met falen, tegenslagen, onrechtvaardigheid. Chrysostomus toont ons hoe het voorbeeld van Jozef leert dat niet wraak of godsloochening maar vergeving en godsvertrouwen het christelijke antwoord op het lijden en kwaad in de wereld zijn. [ANTHONY DUPONT]

S.D. Long, *The Perfectly Simple Triune God: Aquinas and His Legacy*, Minneapolis, Fortress Press, 2016; 448 blz., \$ 49.-, ISBN 9781451492392.

In dit boek bestudeert L. de godsleer van Thomas van Aquino in relatie tot de lezing van de reformatie – de auteur is zelf methodist – en tot verschillende moderne uitdagingen. Het boek, dat zowel een generalistisch als expliciet oecumenisch karakter heeft, bestaat uit drie delen. Het eerste bespreekt Thomas zelf en de bronnen waarop hij zich baseert, het tweede Thomas' doorwerking in de reformatie en het derde voorstanders van moderne theologische benaderingen die proberen het concept van de 'perfectly simple Triune God' te herzien: procestheïsme, open theïsme, analytische theologie, culturele en politieke theologie en theologen die zich verzetten tegen de 'metafysica van de substantie' die de veronderstelde achtergrond is van de klassieke leer van God. De centrale hypothese van de auteur is dat voor Thomas Aquino de eenvoudige, volmaakte en oneindige God niemand anders is dan de Drieënige God. De auteur betoogt dat de theologische kwestie van het correct spreken over het mysterie van God, die typisch is voor de traditionele aanpak in de moderne tijd, werd vervangen door de vraag wat we door natuur en rede kunnen weten over God en wat door geloof en genade. Hierdoor maakten Thomas-uitleggers onderscheid tussen twee afzonderlijke verhandelingen, 'De Deo Uno' en 'De Deo Trino' – een onderscheid echter dat Thomas zelf niet kent. De auteur beoogt de consensus onder katholieken en protestanten van vóór de achttiende eeuw over

Thomas' antwoord op de vraag 'Wie is God' te herstellen door in te gaan op de zorgen van moderne theologische opvattingen die voor het grootste deel de goddelijke enkelvoudigheid niet meer onderschrijven. Het boek is zeker interessant en geschreven vanuit een gedurfd concept, maar lijkt niet gebaseerd op een altijd even nauwkeurige lezing. [HENK SCHOOT]

M.D. Jordan, *Teaching Bodies: Moral Formation in the Summa of Thomas Aquinas*, New York, Fordham University Press, 2017; 214 blz., \$ 28.-, ISBN 9780823273799.

De Franse dominicaan Henri-Dominique Lacordaire typeerde in de negentiende eeuw Thomas' *Summa Theologiae* als 'een meesterwerk waar iedereen over spreekt, zelfs diegenen die het niet gelezen hebben. Net zoals iedereen over de Egyptische pyramides spreekt, die ook bijna niemand gezien heeft'. Dit citaat illustreert J.'s insteek. Hij bekritiseert diverse bestaande benaderingen die de *Summa* te formeel beschouwen, zijn oorsprong negeren of onvoldoende erkennen hoe innovatief het werk was. Volgens J. is de *Summa* een pedagogisch werk waarin het leerproces van de lezer centraal staat. Dit wordt zichtbaar wanneer het van achteren naar voren gelezen wordt. Het laatste deel gaat over de menswording. Mensen hebben belichaamd onderwijs nodig en daarom wordt God mens. Alles wat Christus in zijn menselijk lichaam doet en ondergaat, dient dan ook als moreel onderricht. J. poneert deze stelling en volgt daarna de door hem voorgestelde leeswijze, beginnend dus bij het laatste boek van de *Summa*. Op een tegelijkertijd reflexieve en systematische wijze behandelt hij de kernonderwerpen van dit boek, met verdiepende reflecties over de pedagogische methode van de *Summa*, de eerste lezers en de bronnen van het werk. Vervolgens bespreekt hij het tweede deel van de *Summa*, over het morele handelen van de mens. Dit deel wordt uitdrukkelijk verstaan als een dialectisch onderzoek van

het spreken over menselijk handelen, niet als fenomenologische beschrijving van menselijk handelen. J. beperkt zich hier tot de bespreking van de kwesties over het einddoel van menselijk handelen, wet en genade, en de gaven van de heilige Geest. Na een laatste kernhoofdstuk over de verschillende levensstaten waarin de mens het goede kan nastreven, pleit de auteur ten slotte voor een herlezing van de *Summa* als een werk van morele vorming. De auteur heeft vooral oog voor passages die zijn stelling over belichaamd onderwijs steunen, en laat het eerste boek van de *Summa* grotendeels onbesproken. Zijn werk is een aansporing om de *Summa* zelf te gaan lezen, maar het is niet de meest toegankelijke inleiding daarop. [ANTON TEN KLOOSTER]

Women in the Story of Jesus: The Gospels through the Eyes of Nineteenth-Century Female Biblical Interpreters, ed. M.A. Taylor/H.E. Weir, Grand Rapids, Eerdmans, 2016; 288 blz., \$ 35.-, ISBN 9780802873033.

Feministische (Bijbel)theologie is geen moderne uitvinding – al lijken sommigen dat wel te denken – ze heeft wortels tot in de negentiende eeuw. Dat blijkt wel uit dit boek, waarin T. en W. artikelen *door* vrouwen en artikelen *over* vrouwen in de verhalen over Jezus verzamelden, alle uit de negentiende eeuw. Van 31 auteurs zijn in totaal 42 bijdragen gebundeld, voornamelijk om deze toegankelijk te maken voor onderwijs en preken over het evangelie, en om uit te nodigen tot een nadere analyse ervan evenals van andere werken. Beroemde auteurs als Harriet Beecher Stowe, Elizabeth Cady Stanton, en minder bekende namen zijn opgenomen. Hun artikelen zijn gegroepeerd rond drie thema's: 'Hearts and Hands: Women's Spirituality', 'Unsealed Lips: Women Preaching', 'Unveiled Eyes: Women and the Biblical Text'. Aan de orde komen onder andere Maria, Maria en Martha, de vrouw bij de bron, Herodias en Salome, de Kanaänitische vrouw, de overspelige vrouw en Maria Magdalena. Als appendix is er een

selectie van titels van negentiende-eeuwse vrouwen die over de evangeliën schrijven. Wellicht nog belangrijker dan deze rijkdom aan artikelen is de inleiding door de redacteurs. Deze geeft aan dat de focus van deze bundel ligt bij de receptiegeschiedenis: 'in the corner of that field dedicated to hearing women voices' (blz. 2). Ze zien drie stadia in het luisteren naar vrouwenstemmen: ontdekken, analyseren en tot slot integreren in de geschiedenis van Bijbelinterpretatie. Vrouwenstemmen als deel van het geheel, in plaats van klinkend in een aparte kamer. De redacteurs nemen in de negentiende eeuw belangrijke veranderingen waar en de auteurs van wie artikelen zijn opgenomen vertegenwoordigen die. Het betreft onder meer veranderende inzichten rond genderrollen en verwachtingen die daarmee samenhangen, en de opkomst van genderexegese en verschillen in interpretatie daardoor. Een rijke bundel, waarvan de inleiding minstens zo belangrijk is als de inhoud van de opgenomen artikelen. Feministische Bijbeltheologie is niet dood, ze is (bijna) geïntegreerd. [WILLIEN VAN WIERINGEN]

T. Witvliet, *Kwaliteit van leven: Het humanisme van Martin Buber*, Middelburg, Skandalon, 2017; 160 blz., € 19,95, ISBN 9789492183392.

Dit boek is zowel een toegankelijke inleiding op het leven en werk van de Joodse denker Martin Buber (1878-1965) als een verslag van W.'s persoonlijke zoektocht naar de grond voor ontmoeting in de huidige cultuur. Volgens W. – emeritus hoogleraar voor de Geschiedenis van het christendom in de moderne tijd van de Universiteit van Amsterdam – zorgt een door technologie en markt bepaald autonoom ik, dat ontmoeting uit de weg gaat, voor steeds meer conflicten in onze pluralistische samenleving. Er is veel geschreven over Buber, en W. heeft het meeste gelezen. Zijn boek onderscheidt zich door de eenheid van vorm en inhoud: het essayistische en persoonlijke

karakter van het boek blijkt uitermate geschikt om de ideeën van Buber over humanisme en relationaliteit tot leven te wekken. W. beschrijft hoe Buber al vroeg werd geconfronteerd met de grenzen van het autonome ik toen zijn moeder het gezin verliet. De maatschappelijke en persoonlijke ontwrichting door de Eerste Wereldoorlog veranderde Buber van een romantische idealist in een dialogisch denker voor wie de relatie met anderen voorafgaat aan het eigen ik. Ook God is buiten die relatie niet te denken. Net als Buber is W. van mening dat het moderne project van het autonome individu is vastgelopen. Tussen de populistische illusie van de eenvoud en de relativistische verleiding van 'anything goes' situeert hij de ontmoeting met de onbeheersbare ander. Hierbij past een humanisme zoals dat van Buber, gevoeld door het chassidisme dat leeft van 'kleine' verhalen, en de haskala, de Joodse verlichting. Deze geconstateerde spanning tussen particulariteit en universaliteit in het denken van Buber is een terugkerend thema in W.'s werk. Ook nu weer gaat het hem er daarbij om, ruimte te maken voor de ontmoeting met de ander die verandering mogelijk maakt. [ERICA MEIJERS]

E. Fouilloux e.a., *Les éditions dominicaines du Cerf 1918-1965*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2018; 293 blz., € 24,-, ISBN 9782753558991.

'Comme un cerf altéré cherche l'eau vive.' Deze beginregel van Psalm 42 inspireerde de Franse dominicanen toen ze in 1929 een naam zochten voor hun uitgeefactiviteiten: 'Les éditions du Cerf'. Het zou uitgroeien tot de belangrijkste uitgeverij voor theologie en spiritualiteit in de Franstalige wereld, maar kende een bescheiden start, met pater M.-V. Bernadot, die in 1919 op eigen initiatief en met eigen middelen het tijdschrift *La Vie Spirituelle* oprichtte vanuit de intuïtie dat 'de ruïnes [van WO I] enkel konden worden heropgebouwd [...] door de hernieuwing van alles in Christus'. Het succes van *La Vie*

Spirituelle creëerde in 1928 het lanceerplatform voor een nieuw tijdschrift, *La Vie Intellectuelle*, dat tot doel had de pauselijke richtlijnen duidelijk te stellen. De meeste bekendheid verwierf het tijdschrift allicht doordat het als forum diende voor Maritains ondersteuning van de pauselijke veroordeling van de 'Action Française' uit 1926. De relaties tussen de dominicanen-uitgevers en Rome waren echter niet altijd hartelijk. Zo zorgde hun weigering om zich achter een ongenueanceerde veroordeling van links en een blinde omarming van rechts te scharen in 1937 voor de gedwongen verdwijning van hun succesvolle krant *Sept* en een verhoogde aandacht van de kerkelijke censuur voor *La Vie Intellectuelle*. In 1954 werd Cerf ook getroffen door 'la grande purge' (de grote zuivering), de reactie van Rome op het experiment van de priester-arbeiders en de opkomst van de 'nouvelle théologie'. Er brak een nieuwe wind op in 1958 met het aantreden van paus Johannes xxiii en diens aankondiging van een concilie een jaar later. De verschillende hervormingsbewegingen die op het concilie zouden doorbreken, waren jarenlang gepromoot door Cerf, bijvoorbeeld het historisch-kritisch onderzoek naar de kerkvaders met de serie *Sources Chrésiennes*, de aandacht voor oecumene en ecclesiologische vernieuwing in de serie *Unam Sanctam*, en voor de liturgie in het tijdschrift *La Maison-Dieu*. Het gewicht dat de auteur bijgevolg toekent aan de uitgeverij door het Tweede Vaticaans Concilie te omschrijven als 'le concile du Cerf', mag ook gelden als rechtvaardiging voor het verschijnen van deze doorwrochte, meeslepend geschreven studie. [ANTON MILH]

D. Deweer, *Ricoeur's Personalist Republicanism: On Personhood and Citizenship* (Studies in the Thought of Paul Ricoeur), Lanham etc., Lexington Books, 2017; 241 blz., \$ 100,-, ISBN 9781498552875.

Dit boek bestudeert de invloed van het personalisme op P. Ricoeurs werk, in het bijzonder

op zijn politieke filosofische reflecties op burgerschap. Zodoende biedt deze studie een bijzondere bijdrage aan de literatuur over het personalisme door via Ricoeur te laten zien hoe de centrale ideeën van deze beweging geactualiseerd kunnen worden. Het boek biedt ook een belangrijke bijdrage aan de secundaire literatuur over Ricoeur, waarin veelal benadrukt wordt dat de latere Ricoeur zich gedistantieerd heeft van het personalisme. Deze studie beschrijft hoe de latere Ricoeur de centrale intuïties van het personalisme verwerkt in een eigen visie op de mens in de samenleving. Dit boek laat ook zien hoe dit kritisch personalisme een unieke visie op burgerschap impliceert, die niet afhangt van een negatief concept van vrijheid en waarin zelfbestuur slechts een middel en geen doel is. Burgerschap houdt in deze visie bovendien niet op bij de landsgrenzen. Deze studie voegt daarom ook een eigen visie toe aan debatten over burgerschap. In het eerste hoofdstuk wordt de personalistische visie op politiek samenleven uiteengezet aan de hand van enkele belangrijke auteurs. Het tweede hoofdstuk beschrijft Ricoeurs bijdrage aan het personalisme in zijn vroege werk. Het derde hoofdstuk beschrijft hoe Ricoeur zich in zijn latere werk de centrale ideeën van het personalisme op een nieuwe, kritische wijze heeft toegeëigend. Het laatste hoofdstuk bespreekt ten slotte de invloed van deze ideeën op Ricoeurs visie op burgerschap. Dit boek brengt belangrijke aspecten en implicaties van Ricoeurs omgang met het personalisme aan het licht. De vier hoofdstukken vormen duidelijke stappen in het algemene argument. Wat echter ontbreekt, is de eigen kritische verhouding van de auteur tot het werk van Ricoeur waardoor het boek voornamelijk samenvattend blijft. Desalniettemin is het duidelijk dat deze studie een waardevolle interpretatie van Ricoeur biedt. [ANNE SIEBESMA]

V.-M. Kärkkäinen, *Spirit and Salvation* (A Constructive Christian Theology for the Pluralistic World, 4), Grand Rapids, Eerdmans, 2016; 516 blz., \$ 40.–, ISBN 9780802868565.

305

K.'s boek verscheen in de serie 'A Constructive Christian Theology for the Pluralistic World', waarin het werd voorafgegaan door delen over Christus en verzoening, triniteit en openbaring, en schepping en de mensheid. Het laatste deel zal gaan over kerk en hoop. De het geheel dragende droom is: de klassieke theologische traktaten en thema's op een nieuwe manier doordenken, zonder de even gebruikelijke als hinderlijke eenzijdigheden. Dus is K. nadrukkelijk ook in gesprek met theologen van het zuidelijk halfrond, ook met andere godsdiensten dan de christelijke en ook met de natuurwetenschappen. Zoals de hoofdtitel aangeeft, bestaat dit boek uit twee delen. In het eerste vertaalt de nieuwe methode zich in nieuwe pneumatologische accenten, zoals de aandacht voor concrete ervaringen en een voorkeur voor het verbinden van de ene Geest met de vele geesten en krachten. Bewust schuwt K. dus door verlichtingsdenken als voormodern gediskwalificeerde onderwerpen niet, ook dat hoort bij constructieve pluralistische theologie (hoofdstuk 1). Niettemin begint K. met een wel knap maar niet verrassend hoofdstuk over het groeiende inzicht in de goddelijkheid van de Geest in de vroege kerk en andere trinitaire thema's (hoofdstuk 2). De volgende hoofdstukken (3-6) bevatten pneumatologische reflecties in verband met schepping, kosmische geesten en krachten, andere godsdiensten en het publieke domein. Alleen al de keuze van de laatste drie onderwerpen geeft aan hoe en hoezeer K. pneumatologisch denken vernieuwt. Het tweede deel – dat helaas zonder adequate verantwoording aan het eerste verbonden wordt – bespreekt op een verfrissende manier bekende onderwerpen zoals uitverkiezing, naastenliefde en vernieuwing (hoofdstuk 9-11). Onderwerpen als genezing en vrede

(hoofdstuk 12-13) geven weer aan dat constructieve theologie breed denkt. K.'s boek is zeer de moeite waard om de eigenheid van zijn insteek, zijn indrukwekkende beleving en de helderheid van het betoog. [JOS MOONS]

What is Human? Theological Encounters with Anthropology, ed. E.-M. Becker e.a., Göttingen/Bristol, Vandenhoeck & Ruprecht Academic, 2017; 457 blz., € 110,-, ISBN 9783525531198.

De verzameling bijdragen met de verwarrende titel *What is Human?* (zonder lidwoord) geeft de variëteit aan visies en benaderingen binnen het theologie departement van de universiteit van Aarhus weer. Echter, een rode draad ontbreekt. De vraag naar de mens en een antwoord daarop zijn lang niet altijd terug te vinden in de verschillende artikelen. Het boek begint met de merkwaardige stelling dat de 'essentie' van de mens bepaald wordt door de rechtvaardiging door het geloof alleen en niet door werken. Deze poging om een dogma aan antropologie te koppelen, is niet echt geslaagd, want de 'essentie' van de mens wordt nergens en door niemand met werken of daden geassocieerd. Filosofisch klopt de redenering dus niet. Maar ook theologisch valt deze benadering moeilijk te verzoenen met het mensbeeld als *imago dei*. Deze versie van de 'reformatorische antropologie' wordt gecorrigeerd door de nadruk op het *sola gratia* principe (Wiberg Pedersen). Daarbij hoort de gedachte van de 'erotische' relatie tussen God en mens. *Sola gratia* krijgt echter een heel andere gedaante in het stuk van D. Bugge. Hier worden menselijk initiatief en genade, mens en God tegen elkaar uitgespeeld. De mens verwordt tot een uitermate passief wezen. Sommige hoofdstukken zijn zo zwaar sociaal- en religie-wetenschappelijk dat het eigene van de theologie afwezig is. 'God' lijkt een object waar klinisch over wordt gesproken, en soms is er helemaal geen sprake van God.

Deze positivistische benadering zou misschien het 'What' in de titel verklaren. Sommige auteurs lijken niet te beseffen dat de vraag naar de mens een vraag is naar 'wie' de mens is, en dus naar zichzelf. Deze bundel zou aan diepgang en wellicht zelfs coherentie hebben gewonnen als de auteurs zich in andere christelijke en Joodse tradities hadden verdiept. Het is opvallend dat schrijvers klakkeloos ideeën uit andere disciplines overnemen, maar bijvoorbeeld niet uit de katholieke theologie. Zouden ze niet weten dat een eigen identiteit geen vijand behoeft? [ROSHNEE OSSEWAARDE-LOWTOO]

R. Burggraave, *An Ethics of Mercy: On the Way to Meaningful Living and Loving*, Leuven, Peeters Publishers, 2016; 300 blz., € 40,-, ISBN 9789042932876.

B.'s 'ethiek van barmhartigheid' focust op het ethische subject. Diens persoonlijk motivatie (I) zou objectief gericht moeten worden (II) om een omvattende zinervaring mogelijk te maken (III). B. maakt zijn ethiek van groei en geleidelijkheid (IV) vruchtbaar voor een verantwoordelijke seksualiteit in de tijd van AIDS (V), voor een geïntegreerde liefde, ook bij niet-gehuwden (VI), en voor de uitdaging door homoseksuele relaties (VII). Dat doet hij vanuit een methodologische driehoek: de deductieve methode – afleiden van ethische eisen uit eeuwige beginselen en waarden – moet aangevuld worden door een inductieve methode – ethische eisen uit de ervaring – en door het serieus nemen van de handelende persoon (VIII). B.'s boek is actueel en relevant. Immers, christenen en niet-christenen vragen weer om morele oriëntatie, om een zin die meer is dan de persoonlijke, steeds biografische of door de situatie beïnvloedde motivatie of het objectief goede, de 'natuur'. De omvattende zinervaring overstijgt een situationele ethiek en doelt op een zinervaring voor allen, ook toekomstige generaties. Zij moet echter rekening houden met de persoon en haar of zijn (psychische) mogelijkheden. De hoogste

motivatie is een diepgaande, omvattende liefde. Ook het kleinere goed moet dus op een verantwoordelijke manier verwezenlijkt worden. De traditionele 'epikeia', het recht een gewetensbeslissing tegen een norm te nemen, en de gebruikelijke ethiek van genade of verontschuldiging volstaan niet meer: zij doelen op een niet meer bestaande objectiviteit. Sommige uitzonderingen op de kerkelijke norm zijn een algemeen aanvaarde regel geworden. Vandaar is een ethiek van groei en geleidelijkheid (gradatie) noodzakelijk. B.'s 'pro-vocatieve' ethiek roept op tot ethische groei en vermijdt een oordeel als het ideaal niet wordt bereikt. Centrale waarden blijven echter belangrijk. Daarom is een totale bescherming nodig als het (psychische) overleven – in een totaalgevoel als de seksuele extase – in het geding is. De winst van B.'s benadering is dat zij rekening houdt met het feit dat wij nooit zomaar christenen zijn maar steeds meer christenen moeten worden. [MARIÉLE WULF]

M. van der Kooi/K. van der Kooi, *Goed gereedschap is het halve werk: De urgentie van theologie in pastorat en zielzorg*, Utrecht, Boekencentrum Uitgevers, 2017; 176 blz., € 16,99, ISBN 9789023950448.

In dit boek verbinden de auteurs – ook echtgenoten – de praktijk van een geestelijk verzorger met systematische theologie aan de hand van vijftien casussen. De opbouw is steeds hetzelfde: een ontmoeting met een patiënt, cliënt of medewerker wordt geschetst, de geestelijk verzorger biedt een nieuwe duiding, rijkelijk puttend uit haar Bijbelse en protestants-theologische bagage, en ten slotte reflecteert de theoloog op wat er is gebeurd en plaatst dit in een (christelijk-) theologisch kader. In het laatste hoofdstuk kijken de auteurs terug op dit 'waagstuk'. Voor de geestelijke verzorging is de wisselwerking met de theologie van belang omdat daarmee het eigen domein en de eigen deskundigheid van de geestelijk verzorger scherper in beeld komen. Voor de theologie

is dit van belang om relevant voor en betrokken op de ervaring te blijven en om zich te blijven ontwikkelen in het spanningsveld van traditie en ervaring. Het is een belangrijk boek, juist omdat de auteurs deze wisselwerking en de wederzijdse beïnvloeding operationeel maken en thematiseren. Het is een initiatief dat navolging verdient. Tegelijk zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste, over het geschematiseerde stramien waarin de geestelijke verzorger in antwoord op een vraag of moeite een woord, verhaal, gebed of ander ritueel aanbiedt. Dan stopt het relaas. Maar hoe valt het woord, hoe pikt de ander het verhaal op, hoe werkt het gebed door? Is er sprake van een werkelijke interventie of van een eenmalige injectie? Ten tweede, lijkt de interactie tussen geestelijk verzorger en haar gesprekspartner los te staan van de behandeling of zorg die in de zorginstelling wordt geboden. Gebeurt zielzorg op een afgescheiden plek of speelt zielzorg mee in het geheel van het zorgbeleid, op micro-, meso- of macroniveau van de instelling? Ten derde, wat staat centraal, de gemeenschappelijke fragiliteit van het bestaan of de religieuze identiteit? Immers, de taal van deze geestelijk verzorger is alleen toegankelijk voor hen die de 'tale Kanaäns' nog (her)kennen. Ondanks deze vragen is dit boek aan te bevelen bij zowel geestelijk verzorgers als theologen. Voor geestelijk verzorgers biedt het achter- en ondergrond, voor de theologie de noodzakelijke confrontatie met een verscheurde werkelijkheid en de toetsing van haar realiteitswaarde. [SJAAK KÖRVER]

***Sensing Sacred: Exploring the Human Senses in Practical Theology and Pastoral Care* (Studies in Body and Religion), ed. J. Baldwin, Lanham etc., Lexington Books, 2016; 206 blz., \$ 85.–, ISBN 9781498531238.**

Binnen het veld van de geestelijke verzorging valt het voor hulpverleners niet mee om te werken met zintuiglijke ervaring.

De vanzelfsprekende materiële dimensie van religieuze rituelen is soms uit het oog verloren, en rituelen met zintuiglijke elementen verloren vaak hun plausibiliteit. Dit is niet alleen een therapeutisch maar ook een praktisch-theologisch probleem, want vanouds zijn de zintuigen kanalen voor religieuze ervaring, inzicht en oriëntatie. Deze bundel voorziet in een degelijke reflectie op de belangrijke plaats van zintuigen binnen de pastoraal en is daarvoor tegelijkertijd een pleidooi. Het uitgangspunt is dat 'de zintuigen het belichaamde medium vormen waarlangs mensen zichzelf, de ander en het goddelijke in de wereld kunnen kennen' (vii). De auteurs zien in zintuiglijke waarnemingen niet alleen een opstap voor verkondiging, maar waarderen het als een antropologische basis van die verkondiging. In het eerste deel van het boek worden verschillende zintuigen verkend, bijvoorbeeld geur. Dat is een basiscategorie voor herinnering: geuren zijn vaak gekoppeld aan plekken en aan de verhalen die op deze plekken betekenisvol werden en waren. Door de geur komen plekken en verhalen weer tot leven. In een andere casus wordt duidelijk hoe contemplatief kijken mensen een nieuw zicht op de werkelijkheid kan geven. In het tweede deel worden voorbeelden besproken van liturgische praktijken uit verschillende culturen waarin zintuigen een rol spelen. Dat kan een symbolische tekentaal zijn, een specifiek gebruik van water in het doopsel of diverse manieren van handoplegging. Deze casussen zijn in de Nederlandse en Vlaamse praktijk wellicht niet allemaal zonder meer toepasbaar, maar ze geven wel degelijk te denken. Als geestelijk verzorgers en pastores zich van hun eigen zintuigen bewust worden en creatief omgaan met zintuiglijke elementen in hun tradities, kan dat bijdragen aan het verdwijnen (of verminderen) van het taboe in het pastoraat op zintuiglijkheid en lichamelijkheid.

[THOMAS QUARTIER]

God tussen oorlog en vrede: Kritische reflecties op de relatie tussen religie en geweld (Annalen van het Thijmgenootschap), red. F.G. Bosman/H. Goris, Nijmegen, Valkhof Pers, 2018; 155 blz., € 17,50, ISBN 9789056254964.

Religieus geweld is sinds de aanslagen van 11 september 2001 een belangrijk thema voor theologische reflecties. Dit boek over precies dat thema is gebaseerd op lezingen die in 2016 en 2017 werden georganiseerd door de afdeling Katholieke Theologie van het Thijmgenootschap. Het is een veelkleurig palet van bijdragen waarin voor de meeste auteurs reflecties op de eigen traditie centraal staan. Na een (overigens niet al te best geredigeerde) inleiding van de redacteurs, schrijft K. Spronk over geweld in de Bijbel aan de hand van Simson, en P. van Hecke over de eertijds populaire these (van o.a. J. Assmann) dat monotheïstische tradities eerder geneigd zouden zijn geweld voort te brengen dan polytheïstische – een stelling die hij terecht relateert. Van Hecke pleit ervoor om de Bijbel niet eclecticisch te lezen maar te begrijpen als literatuur die met zichzelf in gesprek is. Een historisch exposé over kruistochten en inquisitie (D. Mueller en G. Ackermans) geeft, behalve interessante historische notities, een soms wel erg relativiserende analyse van het gebruik van geweld. Verder biedt de bundel een theologische analyse van een recent document van de Internationale Theologische Commissie (ITC) door A. Denaux, een introducerend artikel over de ontwikkelingen in het concept van de islamitische jihad (J.J. de Ruiter) en een interessante bijdrage van R. te Velde die aan de hand van Pascal de tweespalt van heil en onheil in het christelijke denken peilt. P. Cliteur houdt een betoog – zonder heldere analyse – voor de universele mensenrechten. Het meest prikkelende artikel van de bundel komt van T. de Wit die mede aan de hand van de Amerikaanse rechtsgeleerde P. Khan laat zien hoe liefde, gebaseerd op verbondenheid, voor de rechtsstaat altijd een potentieel gevaar oplevert. De bundel biedt interessante gespreksstof voor

leerkringen maar ook voor studenten theologie en religiewetenschap.

[LUCIEN VAN LIERE]

Toegezonden boeken

R. Bieringer, *Geld en genade: Het christelijke geloof in de hedendaagse economische context*, Leuven, Acco, 2018; 200 blz., € 28,50, ISBN 9789463440271; **D. Collin**, *Le christianisme n'existe pas encore*, Paris, Éditions Salvator, 2018; 191 blz., € 18,-, ISBN 9782706716348; **G.-J. van der Heijden**, *Het uitschot en de geest: Paulus onder filosofen* (Kristalpalais reeks voor eigentijdse filosofie), Nijmegen, Vantilt, 2018; 264 blz., € 19,95, ISBN 9789460043673; **R. George-Tvrtković**, *Christians, Muslims, and Mary: A History*, Mahwah, Paulist Press, 2018; 272 blz., \$ 27.95, ISBN 9780809153282; **J. Kirwan**, *An Avant-garde Theological Generation: The Nouvelle Théologie and the French Crisis of Modernity* (Oxford Theology & Religion Monographs), Oxford, Oxford University Press, 2018; 311 blz., £ 70.-, ISBN 9780198819226; **K. van der Kooi/M. van der Kooi**, *Goed gereedschap is het halve werk: De urgentie van theologie in pastoraat en zielzorg*, Utrecht, Boekencentrum Uitgevers, 2017; 174 blz., € 16,99, ISBN 9789023950448; **I. Kuin**, *Leven met de goden: Religie in de Oudheid*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2018; 172 blz., € 14,99, ISBN 9789462984806; **G. Quicke**, *Spirituele verkenning van de christenen in het Midden-Oosten: Veraf of dichtbij?*, 's-Hertogenbosch, Gompel&Svacina, 2018; 108 blz., € 17,90, ISBN 9789463710138; **H. van Stralen**, *Bron en bestemming: Essays over literatuur en christendom* (Filosofiegewijs, 2), 's-Hertogenbosch, Gompel&Svacina, 2018; 174 blz., € 23,-, ISBN 978463710145; **D. Teubner**, *Prayer after Augustine: A Study in the Development of the Latin Tradition* (Changing Paradigms in Historical and Systematic Theology), Oxford, Oxford University Press,

2018; 257 blz., £ 65.-, ISBN 9780198767176; **P. van der Wal**, *Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn*, Utrecht, Boekencentrum Academic, 2018; 272 blz., € 17,99, ISBN 9789023952381; **F. Watts**, *Psychology, Religion, and Spirituality: Concepts and Applications* (Cambridge Studies in Religion, Philosophy, and Society), Cambridge, Cambridge University Press, 2017; 211 blz., £ 18.99, ISBN 9781107630567; **W.J. Wildeman**, *In Our Own Image: Anthropomorphism, Apophaticism, and Ultimacy*, Oxford, Oxford University Press, 2017; 252 blz., £ 55.-, ISBN 9780198815990; **M.A. van Willigen**, *Vertrouwen op God: Leven als rechtvaardige in de Vroege Kerk*, Heerenveen, Uitgeverij Groen, 2017; 192 blz., € 14,95, ISBN 9789088971822. *God tussen oorlog en vrede: Kritische reflecties op de relatie tussen religie en geweld* (Annalen van het Thijmgenootschap), red. F.G. Bosman/H. Goris, Nijmegen, Valkhof Pers, 2018; 155 blz., € 17,50, ISBN 9789056254964; *History of Global Christianity, I: European and Global Christianity, ca. 1500–1789*. Transl. D. Orton, ed. J.H. Schjørring/N.A. Hjelm, Leiden/Boston, Brill, 2017; 457 blz., € 180,-, ISBN 9789004341920; *History of Global Christianity, II: History of Christianity in the 19th Century*. Transl. D. Orton, ed. J.H. Schjørring/N.A. Hjelm, Leiden/Boston, Brill, 2017; 346 blz., € 180,-, ISBN 9789004352803; *History of Global Christianity, III: History of Christianity in the 20th Century*. Transl. D. Orton, ed. J.H. Schjørring/N.A. Hjelm, Leiden/Boston, Brill, 2018; 526 blz., € 180,-, ISBN 9789004352810; *Le défi de la fraternité / The Challenge of Fraternity / Die Herausforderung der Geschwisterlichkeit* (Theology East-West. European Perspectives, 23), éd. M.-J. Thiel/M. Feix, Zürich, LIT Verlag, 2018; 632 blz., € 39,90, ISBN 9783643910189; *The Future of Lived Religious Leadership* (Amsterdam Studies in Theology and Religion, 7), ed. R. Brouwer, Amsterdam, VU University Press, 2018; 258 blz., € 34,95, ISBN 9789086597741.